

Etimológia és jelentésfejlődés

Szerkesztette
NYOMÁRKAY ISTVÁN – NAGY SÁNDOR ISTVÁN

MTA Modern Filológiai Társaság
Budapest, 2020

Etimológia és jelentésfejlődés

Szerkesztette

NYOMÁRKAY ISTVÁN – NAGY SÁNDOR ISTVÁN

MTA Modern Filológiai Társaság
Budapest, 2020

Szerkesztette
NYOMÁRKAY ISTVÁN – NAGY SÁNDOR ISTVÁN

Lektorálta
Benő Attila
Zachar Viktor

ISBN 978-963-508-924-6

© A szerzők, 2020
© A szerkesztők, 2020
© Modern Filológiai Társaság, 2020

Kiadja
MTA Modern Filológiai Társaság
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/D

A kiadásért felelős
a Modern Filológiai Társaság elnöke
Nyomárkay István

Felelős szerkesztő
a Modern Filológiai Társaság főtítkára
Nagy Sándor István

Nyomda
Bíró Family nyomda és könyvkiadó
1046 Budapest, Nádor u. 26

Tartalomjegyzék

NYOMÁRKAY ISTVÁN – NAGY SÁNDOR ISTVÁN Lectori salutem	7
ALBERT SÁNDOR A szellem főnév etimológiája és jelentésváltozásai néhány indoeurópai nyelvben	9
BALÁZS GÉZA A megelevenítés mint jelentésbővítés antropológiája	22
BENŐ ATTILA – NAGY SÁNDOR ISTVÁN A Romániai magyar műfordítói lexikon (1945–2018) munkálatai	31
FRANK TIBOR Angol-amerikai történeti kifejezések jelentésfejlődése	42
GERCSÁK GÁBOR Hogyan hivatkoznak angolul földrajzi neveinkre?	48
JÁSZAY LÁSZLÓ A jelentés megváltozásáról orosz példák tükrében (régí és új esetek)	63
KLAUDY KINGA Jelentések és jelenségek a magyar fordítástudományi terminológiában	75
LESFALVI TIBOR A szlovák nyelv(oktatás)fejlődés és az egyletek kapcsolata a történelmi Magyarországon a 18. századtól a dualizmus végéig	86
NYOMÁRKAY ISTVÁN Egy időszerű szociolingvisztikai kérdés: a megszólítás és üdvözlés	104
PACSAI IMRE A kutya ábrázolásának areális jegyei a frazeológiában	113
PÁTRÓVICS PÉTER A borostyánkő nyelvi képének alakulása az európai nyelvekben etimológiai adatok alapján	123
VIHAR JUDIT Jelentésfejlődés a japán kéttagú kandzsis összetételekben	130

ZACHAR VIKTOR – MÁTÉ KRISZTINA
Első szerkesztőségi tapasztalatok a sajtófordítás terén

140

ZOLTÁN ANDRÁS

Egy kérdéses összsláv rekonstrukció: *staratišę

159

NYOMÁRKAY ISTVÁN – NAGY SÁNDOR ISTVÁN

Lectori salutem

Társaságunk szokásos éves konferenciáinak témájául mindig olyan tudományos kérdéseket választunk, amelyek kutatása – kurrens hazai szakmai kiadványaink tanúsága szerint – a kutatók érdeklődésének homlokterében áll. Ez a fő motiváció, amelyhez az az elgondolás is kapcsolódik, hogy arra érdemes fiataloknak, elsősorban doktoranduszoknak lektorált kiadványban publikációs lehetőséget biztosítsunk. Nem szorul bizonyításra, hogy egy-egy közlemény értékét nem az határozza meg, hogy mely tudományos orgánumban látott napvilágot, hanem a munka színvonala. A színvonalat bizonyos mértékig az ellenőrzés, esetünkben a lektorálás garantálja. Az elhangzott előadások szövegét két felkért lektor, Benő Attila és Zachar Viktor ellenőrizte. Erre az általános követelmények mellett azért is szükség volt, mivel két műfajról van szó; egy előadás ugyanis nem egyenlő a tudományos közlemény közzétételével.

„Etimológia és jelentésfejlődés” – ezzel a címmel rendezte a Modern Filológiai Társaság 2019. évi konferenciáját. Az évente ismétlődő találkozások alkalmat nyújtanak új kutatási eredmények közlésére, a munka folyamán adódó, közérdeklődésre is számot tartható problémák felvetésére, valamint – nem utolsó sorban – személyes találkozásra is, tudományos, illetve kötetlen eszmecserékre. A konferenciák témáját úgy igyekeznek a Társaság vezetése minden évben kijelölni, hogy a filológia egységének megfelelően nyelvészek és irodalmárok egyaránt szót kaphassanak. E fő szempont mellett Társaságunk találkozásainak másik célja természetesen a tudományos utánpótlást képező PhD-hallgatók nyilvánosság előtti szereplésének biztosítása.

A 2019-es konferencia során szerteágazó témákat felvető előadások hangzottak el, ahol a kollokviumok előadói a magyar mellett az alábbi nyelveket és kultúrákat érintették: angol, japán, francia, német, orosz és szlovák. Az etimológiai kutatások nem korlátozhatók csupán egyetlen nyelvre, ezért több előadás is az indoeurópai nyelvek keretében, összehasonlítás formájában

mutatott be jelentős kutatási eredményeket. A mai fordítástudomány fontos része a szakfordítás, annak gyakorlati művelése, melyre Zachar Viktor hozott megfontolandó példákat. Külön kiemeljük, hogy két jelentős, nagyszabású tervezett kiadványról adtak hírt kollégáink: Klaudy Kinga egy fordítás-tudományi terminológiai szótár, Benő Attila és Nagy Sándor a „Romániai magyar műfordítói lexikon 1945–2018” munkálatainak az elindításáról.

Rendezvényünk során az előadásokat termékeny vita követte. Megállapítható, hogy konferenciánk mind a tematikai sokszínűség, mind a tudomány megkövetelte alaposág és világosság tekintetében hasznos volt. Az előadásokon és az azokat követő vitákon felvetett kérdések nagyon ösztönzően hatottak a résztvevőkre, és annyira túlmutattak a tudományos tanácskozás előre megszabott keretein, hogy az azóta eltelt időben megszületett, témába vágó tanulmányokból, reflexiókból is összegyűlt egy kötetre való. Ezért úgy döntöttünk, hogy a kiadványunkban helyet kapnak olyan tanulmányok is, amelyek a konferencia kapcsán születtek meg. Tesszük ezt abban a reményben, hogy ez a mostani kezdeményezés a jövőben termékenyítő gyakorlattá válik.

Az előadások szerkesztett változatát tartalmazó, az MTA anyagi támogatásának köszönhetően megjelenő kötetet mindannyian forgathatják, akik érdeklődnek a filológia által felvetett sokrétű kérdések és a rájuk adható válaszok iránt. Kötetünket így mind tartalmi, mind formai tekintetben nyugodtan bocsátjuk a szakmai nyilvánosság elé.

Budapest, 2019 decembere

ZOLTÁN ANDRÁS

professor emeritus, ELTE BTK, Szláv és Balti Filológiai Intézet, Ukrán
Filológiai Tanszék

Egy kérdéses ósszláv rekonstrukció: *staratišę

Abstract: В этимологической литературе русский глагол *стараться* 'делать что-л. с усердием, прилежанием', 'прилагать усилия, чтобы сделать, осуществить что-л., добиться чего-л.', (устар. и прост.) 'проявлять заботу, попечение о ком-, чем-л.', наряду с аналогичными глаголами в других славянских языках (блр. *старацца*, укр. *старатися*, чеш. *starat se*, польск. *starać się*, болг. *старая се*), обычно рассматривается как континуант формы *starati se, якобы существовавшей уже в праславянском. При этом упускается из виду, что данный глагол целиком отсутствует в старославянском, нет его и в среднеболгарском и древнесербском, глагол *старая се* нехарактерен для болгарских народных говоров. Больше того, *стараться* и в самом русском языке отмечается только со второй половины XVII в. в переводных документах Посольского приказа, где, как известно, большей частью работали выходцы из Польско-Литовского государства; вдобавок *стараться* и производные нехарактерны также для русских народных говоров. В статье высказывается предположение, что в настоящее время данный глагол имеет общеславянское распространение не благодаря своей праславянской древности, а в результате своей миграции из одного славянского языка в другой значительно позднее распада праславянского языка.

Keywords: этимология, реконструкция, праславянский язык, межславянские языковые контакты.

A szláv nyelvek szókincsének nagyfokú hasonlósága azzal a lehetőséggel kecsegtet, hogy a szláv alapnyelv, az ósszláv szókincse jelentős részben nagy biztonsággal rekonstruálható. A múlt század közepén meg is indultak az ósszláv etimológiai szótárak előkészítő munkálatai, mégpedig párhuzamosan két szlavisztikai műhelyben: Moszkvában Oleg Nikolaevič Trubačev (1930–2000), Krakkóban pedig Franciszek Sławski (1916–2001) vezetésével. A moszkvai ósszláv szótár mutatófüzete 1963-ban látott napvilágot (Трубачев 1963), majd 1964 óta egy-két évenként folyamatosan megjelenik, Trubačev halála után Anatolij Fedorovič Žuravlev és Žanna Žanovna Varbot szerkeszti és jelenleg a *ražьнь (jъ) címszóval záruló 41. kötetnél tart (ЭССЯ). A krakkói ósszláv szótár (SlPrasł) első kötete a

moszkvai után tíz évvel jelent meg és azt nagy késéssel követte, viszont a moszkvait számos helyen korrigálva jelent meg a 8. (G betűs) kötetig (2001), sajnos azonban Sławski halála óta kiadása szünetel, és féltő, hogy már torzóban is marad.

Az ősszláv szókincs rekonstrukciója tehát – legalábbis Moszkvában –, ha nem is túl nagy léptekkel, de halad előre. Az ősszláv szókincs kutatóinak is megvannak azonban a maguk „hamis barátai”. A szláv nyelvek ugyanis nem csupán közös eredetük okán mutatnak közös elemeket, hanem azért is, mert ezek a nyelvek egész történetük során nemcsak földrajzilag voltak határosak, hanem kulturálisan is hatottak egymásra. Ha merőben formálisan kezeljük a különböző szláv nyelvekben meglévő hasonló hangalakú és jelentésű szavakat, nem vesszük figyelembe a szavak történetét az egyes szláv nyelvekben, ősszlávnak kiálthatunk ki olyan szavakat, amelyek ugyan megvannak több mai szláv nyelvben, de mégsem az alapnyelvben, hanem már valamely konkrét szláv nyelvben jöttek létre, és onnan az egyik szláv nyelvből a másikba vándorolva terjedtek el a többi szláv nyelvben is. Ha az ilyen szavak csupa szláv morfémákból állnak, a mai szemlélő számára semmiben sem különböznek a valódi ősszláv szavaktól. Már Nikolaj Sergeevič Trubeckoj rámutatott arra, hogy az orosz *зámok* ‘kastély’, *право* ‘jog’, *духовенство* ‘papság’, *обыватель* ‘lakos’, *мищане* ‘(kis)polgárok’, *правомочный* ‘jogerős’ szavak ugyan a lengyelből származnak (vö. lengyel *zamek*, *prawo*, *duchowieństwo*, *obywatel*, *mieszczanie*, *правомочну*), ám ezek a lengyel szavak mind bohemizmusok (vö. cseh *zámek*, *právo*, *duchovenství*, *obyvatel*, *měščenín*, *pravomocný*), ezek viszont a csehben német mintára alkotott tükörszavak (vö. német *Schloss*, *Recht*, *Geistlichkeit*, *Bewohner*, *Bürger*, *rechtskräftig*; Трубецкой 1927: 79–80). Számos egyházi szlávznak tűnő orosz szóról (*награда*, *поздравить*, *равнина* stb.) Stanisław Kochman (1975) bizonyította, hogy valójában az ukránon és/vagy a fehéroroszon át a lengyelből származnak, a lengyel szavak pedig többnyire cseh eredetűek (vö. Zoltán 1977). Több ilyen „álősszláv” szóra korábban már magam is felhívtam a figyelmet. Ilyen például a **bitva* ‘csata, ütközet’ (Zoltán 1990, vö. Аникин 3: 210) vagy a **do-fchodъ* ‘jövedelem’ (Золтан 2014: 105–

111). Mivel az ősszláv szótáraknak ezeket a szavakat tárgyaló kötetei már jóval korábban megjelentek, így természetesen ősszláv voltukat megkérdőjelező érveim nem érhetek idejében célba.

Jelen előadásomban egy olyan közkeletűen ősszlávnak tekintett szó ősszláv voltát kívánom kétségbe vonni, amelynek még van esélye arra, hogy az ősszláv rekonstrukció ellen szóló érveimet figyelembe vegyék a Trubačev-féle szótár (ЭССЯ) vagy más, később készülő szláv etimológiai szótárak szerkesztői. A legtöbb mai szláv nyelvben meglévő ‘igyekszik, törekszik vre; törődik vvel’ jelentésű igéről lesz szó, vö. or. *стараться*, f.-or. блр. *стараться*, ukr. *старатися*, cs. *starat se*, szlk. *starat sa*, le. *staracie*, alsószorb. *staraś se*, felsőszorb. *staračo*, bg. *стараясе*, szb.-hv. *stārati se*, szlovén régi és nyelvjárási *stārati se*), amelyek ősszláv eredetét a legtöbb szláv etimológiai szótár evidenciának veszi; több szótár megadja az ige rekonstruált ősszláv alakját is **starati se* formában (Borys 2005: 575, Маїцзак 2017: 184, Черных 2: 198–199, Шапошников 2: 376, Orel 3: 287, ЭСБМ 12: 292, ЕСУМ 5: 397, БЕР 7: 473), de a rekonstruált alakot nem közlő sok más ismert szláv etimológiai szótár sem hagy kétséget afelől, hogy a szót ősszlávnak tekinti (Miklosich 1886: 220, Горяевъ 1896, Преображенский 2: 372, Vasmer 3: 4, Фасмер 3: 746, Skok 3: 328, Шанскийetal. 1971: 425, Rejzek 2001: 598). Az Oleg Trubačev által indított moszkvai ősszláv szótár (ЭССЯ) jelenlegi szerkesztője, Žanna Varbot az orosz *стараться* igének szentelt tanulmányában ősszláv eredetűnek tekinti a szót (Варбот 1995;2012: 278–284); nem kételkedik az orosz *стараться* szó ősszláv eredetében az ige etimológiájára vonatkozó újabb kutatási eredményeket összegző Ol’ga Mladenova sem (Младенова 2002). Már tanulmánya címében is az ősszláv **starati se* folytatóiról beszél legutóbb Julija Kozlova is (Козлова 2019). Érdekes viszont, hogy két újabb ősszláv szótár (Derksen 2008, Klotz 2017) nemcsak nem vette fel a **starati se* címszót, de még utalást sem tartalmaz rá, vagyis ezek szerzői legalább hallgatólagosan nem veszik késpénznek a szláv szavak számos kutató által vallott ősszláv eredetét. Heinz Schuster-Šewc (1978–1989: 1354) szerint is csupán „gemeinslawisch” (‘közszláv’), nem „urslawisch” (‘ősszláv’) a szócsalád. Úgy vélem, e szerzők óvatossága nem alaptalan.

1

Először is szembeötlő az ógyházi szláv anyag teljes hiánya. A szó nem fordul elő sem a szűkebben, sem a tágabban vett ószláv nyelvemlékekben (vö. SJS, Цейтлинetal. 1994), sőt nincs meg az 11–14. századi orosz szerkesztésű ógyházi szláv szókincset feldolgozó Sreznevskijnél sem (Срезневский 1893–1903), de hiába keresnénk az újabb kori egyházi szláv szövegekben is (vö. Дьяченко 1899). Mondhatná erre valaki, hogy de hiszen ott van a szó Miklosich ószláv szótárában. Ez igaz, de nem az 'igyekezik', hanem az 'öregedik' jelentésben idézi a szerző egy 14. századi szerb egyházi szláv kéziratból (старати сѧ -раж сѧ -раешн сѧ vb. senescere – Miklosich 1862–1865: 881), ahol az nyilván a *starъ 'öreg' melléknév közvetlen származéka, és mint ilyen, nem tartozik ide. Hivatkozik még Miklosich itt egy 17. századi orosz szójegyzékre is, ahol a szó jelentése 'gondoskodik' (Сахаровъ 2: 185); erre az orosz adatok ismertetésénél még visszatérünk, itt elég leszögezni, hogy ez sem tartozik az (ó)gyházi szláv szókincshez. Úgy látszik azonban, hogy az ige nemcsak az ógyházi szlávban (vagyis az óbolgárban), hanem a bolgár népnyelvben sem volt meg. Hiányzik Najden Gerov népnyelvi gyűjtésen alapuló szótárában (Геровъ 1895–1904); az, hogy a Teodor Pančev által kiadott pótkötetben benne van (старя се – Панчевъ 1908: 298), nem jelent semmit, mivel Pančev már nem végzett népnyelvi gyűjtést, hanem nyomtatott szövegekből – vagyis kora bolgár irodalmi nyelvéből – származó szavakat vett fel a kiegészítő kötetbe. Jellemző, hogy az általában bőszéges nyelvjárási anyaggal dolgozó, már idézett új bolgár etimológiai szótár a старя се szó cikkében egyetlen nyelvjárási példát sem hoz (БЕР 7: 473). Stefan Mladenov etimológiai szótárában a старя се igét kommentár nélkül közli, de a старателен, старателност származékoknál egyértelműen jelzi, hogy azok a megfelelő orosz старательный, старательность alakok átvételei (Младеновъ 1941: 607). Itt jegyzem meg, hogy a bolgár старя се hangsúlyja is orosz átvételre vall: ha eredeti szó lenne, akkor az oroszhoz képest egy szótaggal előbbi hangsúlyt várnánk (or. работа ~ bolg. работа; vö. szb.-hv. stàrati se). Nincs meg az ige a macedón irodalmi nyelvben sem, csak a kétségtelenül szerb közvetítésű orosz eredetű старател 'gyám', старателство 'gyámság' származékok

(vö. ДРМЈ). Úgy látszik tehát, hogy a bolgár–macedón nyelvjárásterületen a szó sem a régiségben, sem az újabb korban nem volt meg; az irodalmi nyelvekben orosz hatásra honosodott meg.

2

Úgy tűnik, a stàratiše ige az ószerbben sem volt meg, Đura Daničić szótára nem jegyzi (Даничић 1863–1864). A horvátban viszont a 16. század közepén alkotó dubrovniki Marin Držićnél már előfordul, Habelich (1670) óta szótározva is van (Rječnik JAZU 16: 432–433). A modern szerb stàratiše 1. 'gondoskodik vról', 2. 'igyekszik, törekszik vre' és főleg az 1. jelentésben képzett származékai – staranje 'gondoskodás', staratelj(ka) 'gondnok, gyám', starateljstvo 'gondnokság, gyámság' (Толстой 1970: 568, vö. Burzan–Kacziба 2016: 643) az orosz стараться és származékai régebbi 'gondoskodik' jelentésén alapulhatnak (a 18. sz. végi első orosz akadémiai értelmező szótárban az ige első jelentése még „тщуся, пекуся, забочуся” ('gondoskodom'), ennek megfelelően старание, тцание, рачение, попечение” ('gondoskodás'), старатель – „попечитель; кто старается о пользе чужей” (gondviselő; aki más javáról gondoskodik', САР¹ 5: 701–702; hasonlóan: САР² 6: 487–488; ezek a jelentések aktuálisak voltak még a 19. század közepén is, vö. Даль 4: 287–288). A mai szlovén standardban a stàrati jelentése csak 'öregít', a stàrati se ennek megfelelően 'öregedik' (SSKJ² 2: 620), a 19. században azonban még helyenként 'fáraszt, aggaszt', illetve 'aggódik' is ('ablagen, kümmern; sich kümmern', Pleteršnik 2: 568); 'aggódik' jelentésben megvolt a régi muraközi (vend) írásbeliség nyelvében is (Novak 2006: 702). France Bezljaj is ósszlávnak tekinti a szlovénban (Bezljaj 3: 312), Marko Snoj csak a stàr 'régi, öreg' címszó alatt a melléknév származékai között sorolja fel a jelentés és az időrend feltüntetése nélkül (Snoj 2016). A délszláv nyelvekben tehát a szó sehol sincs dokumentálva a 16. század közepe előtt.

Érdekes módon az orosz стараться ige etimológiájával foglalkozó és azt egyértelműen ósszláv eredetűnek minősítő kutatók nem akadnak fenn azon, hogy a szó az oroszban nemcsak a 16. század előtt, de még csak a 17. század előtt sem fordul elő a nyelvemlékekben. Černych ugyan megjegyzi, hogy a szó az óoroszbán nem fordul elő, de ezzel a ténnyel mit sem törődve tárgyalja

összlávként a *стараться* igét (Черных 2: 199). A szó, mint láttuk, az orosz irodalmi nyelvbe nem jöhetett az egyházi szlávból, mert ott nem is volt meg, de az orosz nyelvjárásokból sem, ahol szintén ritka szó, az orosz nyelvjárási szótár többnyire csak a Dal'-féle szótár alapján idézi helymegjelölés nélkül, vagyis adatai nem nyelvjárásiak, hanem köznyelviak (CPHG 41: 66–67). A szó története az oroszban a 17. században kezdődik, mégpedig az orosz külügyi szolgálat (Посольский приказ) számára idegen nyelvű újságokból készült fordításokban. Időrendben az első ismert előfordulása a 17. század derekáról, egy 1643. évi hírből való: „Которые с Прус приезжают для тор(говли), о том стараются, чтоб им также Балт(ийским) морем волной был проездъ”. Nagy Péter is használja a század végén (1697): „Какъ будемъ въ Голанской земле, о мастерахъ старатца будемъ”(СРЯ XI–XVII, 27: 205). A szó előfordul még olyan 17. századi szójegyzékekben, amelyek az idegen szavak értelmezésére készültek, az ún. azbukovnikokban, egy ilyenből idézi Miklosich is az említett helyen. Mindez arra mutat, hogy a *стараться* a 17. században új szó volt, amely magyarázatra szorult, a szövegbeli korai előfordulások pedig azt sugallják, hogy fordítások, mégpedig az orosz külügyi szolgálat fordítói révén honosodott meg, akik tudvalevőleg külföldiek voltak és többnyire a Lengyel–Litván Állam ukrán és fehérorosz nyelvű alattvalói közül verbuválódtak.

Az ukránban és a fehéroroszban a szó az orosznál jó egy évszázaddal korábban bukkan fel a nyelvemlékekben. Az ukránban az első ismert adat 1532-ből származik a lengyel–ukrán nyelvhatáron lévő Przemyslből: „неприятели наши стараются з рукъ своихъ тую епископию подати”, az adatok zöme azonban 1570-től indul, mégpedig Volhíniából; számos korai adatban az ige vonzata lengyel hatásra vall: „а я ся мамъ его мл. о тые два тысяча копъ старамъ” (Luck, 1570), „о то ся такъ пилне стараму” (Dubno, 1575), vö. lengyel *starać się o co*.

Az óukrán adatok a 16. századon belül mind a nyugati régiókból származnak, az első kijevi adat 1623-ból, az első csernyigovi 1646-ból való.¹ A fehérorosz adatok 1562-től kezdődnek, mégpedig erősen polonizált szövegekben. A legkorábbi a nagyjából lengyelül író Szymon Budny fehérorosz nyelvű katekizmusából való, itt is szembeszökő a lengyel vonzat átvétele: „ω^тци повин^нни с^л о *demycmapamu*” (ГСБМ 32: 329). Többször előfordul az ige az 1580 körül lengyelből gyakran szó szerint fordított ófehérorosz Attila-történetben:

„Атыла видчы тую сна^нность до взл^тя мест а напомина^н жо^нере, абы ка^дды^н водле му^нства своего *стара* с^ла чере^н му^нпереби^н а до м^нста во^нти”

(Атыля 1580, 215 – Zoltán 2004:191),
vö. a lengyel mintát:

„Атыла widz^ас t^уę in^ośność do wzięcia mi^oł^ot^owa, n^{ap}ominał żołnierze, аby k^ożdy wedle m^oł^ot^owa swego, *starał się* przez mur przebić, а do mi^oł^ot^owa woi^z”

(Bazylik 1574: G6 – Zoltán 2004: 409).

Ebben a viszonylag hosszú szövegben a *stapamu* с^л kizárólag a lengyel *starać się* helyén fordul elő, vö. még pl.: „Толко w то ч^ас на^н потреба пи^н нестара^н” (Атыля 1580: 210), „Tylko o to sie nam potrzeb^а pilnie *starać*” (Bazylik 1574: F 8, vö. Zoltán 2004:181, ill. 385). Mindezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a *stapamu* с^л a régi ukránban és fehéroroszban sem egy ősszláv *starati se folytatója, hanem a lengyel *starać się* átvétele.

Az 1500-ig bezárólag dokumentált ólengyel szókinccset feldolgozó nyelvtörténeti szótárban (SISp) nincs még meg az ige (a ritkán előforduló ‘megöregedik’ jelentésű *starać się* a rekonstruált *zstarać się*, *zstarać się* címszóhoz lett besorolva: SISp 11: 322). A 16. századi

¹A leMBERGI ukrán nyelvtörténeti szótár (СУМ XVI–XVII) még meg nem jelent anyagát Hanna Dydyk-Meuš kolléganő volt szíves rendelkezésemre bocsátani, amiért ezúton is köszönetet mondok. A régi ukrán nyelvfeldrajzi és időrendi adatok ismerete nélkül dolgozatunk fő mondanivalójának tényekkel való alátámasztása lényegesen szegényebb lett volna. – Itt ragadom meg az alkalmat, hogy köszönetet mondjak Tölgyesi Tamásnak (Bécsi Egyetem) is, aki a tanulmányt megjelenése előtt olvasta, és a végleges változatban értékes tanácsait és bibliográfiai segítségét hasznosíthattam.

szótár (SłXVIw) még nem jutott el a *staracsię* szócikkig, de a közreadott címszójegyzék szerint a *staracsię* ige és származékai (leggyakrabban a *staranie* főnév) együttvéve körülbelül kétezerszer fordulnak elő a szótár forrásaiban,² ami arra vall, hogy a szót a lengyelben a 16. században már széles körben használták. Az időrendre nézve pontos adatokat a szótár megfelelő kötetének megjelenése előtt nem mondhatunk, annyi azonban a publikált anyagokból is látszik, hogy a 16. század közepén már lépten-nyomon előfordul neves szerzők műveiben (1566: Mikołaj Rej, 1566: Łukasz Górnicki, 1567: Marcin Kwiatkowski), de már a század első felében is többször használja például Marcin Bielski *Żywoty filozofów* (Krakkó, 1535) című könyvében: „Oto *fię* nawięcey mamy *ftarac/* Byłmy mogli w cznocie opczować”; „Małz *fię* o wielierzeczy *ftarac*.”³ Bielski egyébként ezt a munkáját csehéből fordította, mégpedig meglehetősen szolgai módon; eredetije Mikuláš Konáč *Životowee a mrávnaa Naučenije Mudrczuo przyrozených* (Prága, 1514) című munkája volt (Chrzanowski 1906: 30–31, Kopecký 1962: 169, Ziomek 1977: 157–158).

Az imént említett régi lengyel (mára elavult) *starac się* ‘megöregedik’ cseh eredete felmerült ugyan a szakirodalomban (Lubicz 1894: 310, 328), az ‘igyekszik, törekszik vre; törődik vvel’ jelentésű *staracsię* igét azonban tudomásom szerint eddig senki sem tartotta cseh átvételnek (vö. Basaj–Siatkowski 2006: 337). Formális (hangtani, alaktani) kritériumok hiányában ez biztosan nem is állítható, de a szótörténet és az etimológia valószínűsítheti, hogy szavunk a lengyelben sem eredeti, hanem a 15–16. századi lengyelre nagy hatást gyakorolt csehéből lett átvéve. Mindenesetre a *starati se* ‘gondoskodik vról, törődik vvel’ az ócsehben már Jan Husnál (†1415) megvan: „jiného času mají sě laskavě o svých bližních spasenie *starati*” (Gebauer 2: 557, *některý* címszó alatt), és az ige ‘igyekszik, törekszik vre’ jelentésben is adatható a 15. század elejétől: „Ale syn, ač nenie sprostně dlužen starost mieti o otci, avšak přihodně

² Słownik polszczyzny XVI wieku, Indeks hasel: <http://spxvi.edu.pl/indeks/> – 2019.10.28.

³ Korpus polszczyzny XVI wieku: <http://spxvi.edu.pl/korpus/> – 2019.10.28.

má sě naň *starati*” (15. század eleje),⁴ vagyis a cseh nyelvemlékekben a *starati se* ige egy bő évszázaddal korábbról dokumentálható, mint lengyel megfelelője. Végeredményben tehát jelenlegi ismereteink szerint az ősszlávnak tartott **starati se* legkorábbi adatai a 15. század eleji csehéből ismertek. Ugyanakkor az ócsehben szintén már a 15. század elejétől a visszaható *starati se* mellett megvolt a tárgyas *starati* ige is ‘kérdez, kérdésekkel ostromol, zaklat’ jelentésben: „A když ústavněti, ješto jej biechu přivedli, počěchu *starati* s velikým pláčem a prosiece svatého starcě, avšakž uslyšě jich prosbu.”⁵ A tárgyas ige (a visszaható mellett) megvan a lausitzi szorboknál is: felsőszorb *starac* ‘Sorgemachen, kümmern’ (‘nyugtalanít, gondot okoz’), *staracso* ‘sorgen, sich kümmern’ (‘gondoskodik, törődik’ – Pfuhl 1866:674), alsószorb *staraś* ‘Sorgenmachen, kümmern, bekümmern’ (‘gondot okoz, aggaszt’), *staraś se* ‘sich bemühen, sich kümmern, sich bekümmern’ (‘töreszik, gondoskodik, törődik vvel’ – Muka2: 515). A felsőszorb adatok a 17., az alsószorbok a 16. századtól dokumentálhatók (Schuster-Šewc 1978–1989: 1354–1355).

Nem kétséges, hogy a tárgyas ige elsődleges a visszahatóhoz képest, így az etimológia szempontjából egyet kell értenünk Oldřich Hujerrel, aki a tárgyas ige ‘zavar, gondot okoz, aggaszt’, vagyis ‘arra késztet, hogy törődjék vvel’ jelentéséből indul ki, amiből a visszaható ige ‘gondoskodik vról, törődik vvel, törekszik vt megcsinálni’ jelentése könnyen levezethető (Hujer 1961: 127–128). Mint láttuk, ez a tárgyas *starati* ige csak a csehéből mutatható ki régi, 15. század eleji forrásokból, de megvan a két szorbban és a szlovénban is, vagyis ott, ahol a szlávság régóta közvetlenül érintkezik a német nyelvvel. Mindez megerősíti Václav Machek etimológiáját, amely szerint a szláv szó a mai német *stören* ‘zavar vt vben’ ige ófelnémet *stören* előzményével áll kapcsolatban (Machek 1971: 574). Ezt a kapcsolatot Žanna Varbot arra hivatkozva utasítja el, hogy az ősgermánban **staur-* volt a fő hangalakja (vö. Pokorny 1: 1101), s ennek nem felelhet meg az ősszláv **star-* (Bapčot2012:

⁴ Vokabulár webový, Staročeská textová banka:

<https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB> – 2019.10.28.

⁵ <https://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB> – 2019.10.28.

279). Ez igaz ugyan, de ha a fentebb vázolt nyelvföldrajzi és időrendi körülményeket figyelembe vesszük, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a szláv és a germán alakok nem indoeurópai fokon állnak rokonságban egymással, hanem az ócsehben (és talán a némettel régen intenzív kapcsolatban álló szorbban és szlovénben) egy régi német jövevényszóval van dolgunk, s ebben az esetben az ófel-német *stōren* hosszú *ō*-jából a 9. század közepéig szabályosan lett a szlávban (vö. ófelnémet *klōstar* < cseh *klašter*, Shevelov 1964: 385). Ha Nikolaj Sergeevič Trubeckoj nyomán az ősszláv nyelv végső határát az utolsó közös szláv hangváltozáshoz, az úgynevezett jerek kieséséhez (12. sz.) kötjük (Trubetzkoy 1925: 287–288), akkor persze lehet beszélni ősszláv **staratišę* igéről, de csakis mint a némettel intenzíven kontaktáló kései ősszláv dialektusok szaváról, amely csak később, az egyes szláv nyelvek életében terjed majd el a csehből a lengyelbe, a lengyelből az ukránba és a fehéroroszba, onnan a nagy-oroszba, majd az oroszból a bolgárba és a szerbbe.

Felhasznált irodalom

- Basaj, M., Siatkowski, J. 2006. *Bohemizmy w języku polskim: Słownik*. Warszawa, Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Bazylik, C. 1574. *Historia spraw Atyle Krolá Węgierskiego*. Z łacińskiego języka na Polski przełożona przez Cyprianá Bazyliká. W Krakowie Drukował Máciey Wirzbiętá. – Új kiadása faksimilével és betűhív átirással: Zoltán 2004: 213–454.
- Bezljaj, F. 1976–2007. *Etimološki slovar slovenskega jezika* 1–5. Ljubljana. Mladinska Knjiga, (később:) Založba ZRC.
- Boryś, W. 2005. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków. Wydawnictwo Literackie.
- Burzan, M., Kacziba Á. 2016. *Srpsko-mađarski rečnik – Szerb–magyar szótár*. NoviSad – Újvidék. Forum.
- Brückner, A. 1927. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków. Krakowska Spółka Wydawnicza.
- Chrzanowski, I. 1906. *Marcin Bielski: Studium literackie*. Warszawa. Wende.
- Derksen, R. 2008. *Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon*. Leiden–Boston. Brill.

- Gebauer, J. 1903–1916. *Slovník staročeský* 1–2. (A–netbalivost). Praha. Unie.
- Hujer, O. 1961. *Přspěvky k historii a dialektologii českého jazyka*. Praha: ČSAV.
- Klotz, E. 2017. *Urslawisches Wörterbuch*. Wien. Facultas.
- Kochman, St. 1975. *Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII w.: Słownictwo*. Opole. OTPN.
- Kopecký, M. 1962. *Literární dílo Mikuláše Konáče z Hodiškova*. Praha. Státní Pedagogické Nakladatelství.
- Králik, Ľ. 2015. *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava. Veda.
- Lubicz, R. 1894. *Glosy polskie zawarte w rękopisie z kazaniami łacińskimi z połowy w. XV-go. Sprawozdania Komisji Językowej Akademii Umiejętności* 5: 240–338.
- Machek, V. 1971. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha. Academia.
- Mańczak, W. 2017. *Polski słownik etymologiczny*. Kraków. PAU.
- Miklosich, F. 1862–1865. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum: emendatum auctum*. Vindobonae. Braumüller.
- Miklosich, F. 1886. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien. Braumüller.
- Muka, E. 1911–1928. *Slovník dolnoserbskeje řeči a jeje narěcow – Wörterbuch der nieder-wendischen Sprache und ihrer Dialekte* 1–3. St. Petersburg. Verlag der Russischen und Čechischen Akademie der Wissenschaften, (később:) Praha, Česká Akademie Věd a Umění.
- Novak, V. 2006. *Slovar stare knjižne prekmurščine*. Ljubljana. Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Orel, V. 2011. *Russian Etymological Dictionary* 1–4. Calgary. Theophania.
- Pfuhl, Chr. Tr. 1866. *Lužiski serbski slovník – Lausitzisch Wendisches Wörterbuch*. Budyšin. Maćica Serbska.
- Pleteršnik, M. 1894–1895. *Slovensko-nemškislovar* 1–2. Ljubljana, Knezoškofijstvo.
- Pokorny, J. 1959–1969. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch* 1–2. Bern–München. Francke.
- Rejzek, J. 2001. *Český etymologický slovník*. Voznice. Leda.
- Rječnik JAZU = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1 (1880–82) – 23 (1975–76). Zagreb. Na svijet izdaje Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
- Schuster-Šewc, H. 1978–1989. *Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache*. Lieferung 1.–24. und Registerband. Bautzen. Domowina.

- Shevelov, G. Y. 1964. *A Prehistory of Slavic: The Historical Phonology of Common Slavic*. Heidelberg. Winter.
- Skok P. 1971–1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1–4. Zagreb. JAZU.
- SJS = Kurz, J. (később:) Hauptová, Z. (eds.) 1966–1997. *Slovník jazyka staroslověnského – Lexicon linguae palaeoslovenicae* 1–4. Praha. Academia, (később:) Euroslavica.
- SłPrasł = Sławski, F. (ed.) 1974–2001. *Słownik prastowiański*. T. 1–8 (A–G). Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk. Ossolineum.
- SłStp = Urbańczyk, S., (később:) Twardzik, W. (eds.) 1953–2002. *Słownik staropolski* 1–11. Wrocław–Warszawa–Kraków, Ossolineum.
- SłXVIw = Mayenowa, M. R., (később:) Pełowski, F., Mrowcewicz, K. (eds.) 1966–2016. *Słownik polszczyzny XVI wieku* 1–37 (a – rzyśko). Wrocław–Warszawa–Kraków. Ossolineum, (később:) Warszawa. IBL.
- Snoj, M. 2016. *Slovenski etimološki slovar*. 3. izdaja. Ljubljana. Založba ZRC. <https://fran.si/193/marko-snoj-slovenski-etimoloski-slovar> – 2019. 10. 06.
- Trubetzkoy, N. S. 1925. Einiges über die russische Lautentwicklung und die Auflösung dergemein russischen Spracheinheit. *Zeitschrift für Slavische Philologie* 1: 287–319.
- Vasmer, M. 1953–1958. *Russisches etymologisches Wörterbuch* 1–3. Heidelberg. Winter.
- Ziomek, J. 1977. *Renansans*. Wyd. 3. Warszawa. PWN
- Zoltán, A. 1977. Stanisław Kochman, Polsko-rosyjskie stosunki językowe od XVI do XVIII w., *Słownictwo*. Opole 1975: *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23: 191–198. (Ismertetés.)
- Zoltán, A. 1990. Мнимое праславянское *bitva 'сражение'. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 36: 445–451.
- Zoltán A. 2004. *Oláh Miklós Athila című munkájának XVI. századi lengyel és fehérórosz fordítása – «Athila» M. Олаха в польском и белорусском переводах XVI века*. Nyíregyháza. Nyíregyházi Főiskola, Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszék.
- Аникин, Е. А. 2009–2019. *Русский этимологический словарь*. Вып. 1–13 (a – диглó). Москва. Рукописные памятники Древней Руси, (később:) Санкт-Петербург. Нестор-История.
- Атыля 1580. *Исторыя ѿ Атыли короли угорьскомъ*. Poznań, Biblioteka Raczyńskich. Rękopis nr 94. 173–224. Új kiadása faksimilével és betűhív átirással: Zoltán 2004: 105–209.

- БЕР = Георгиев, В. И. (később:) Дуриданов, И., Рачева, М., Тодоров, Т. А. (eds.) 1971–2017. *Български етимологичен речник* 1–8 (a – фякалка). София. БАН.
- Варбот, Ж. Ж. 1995. Об этимологии глагола стараться. In: *Филологический сборник (к 100-летию со дня рождения академика В. В. Виноградова)*. Москва. Наука. 77–82.
- Варбот, Ж. Ж. 2012. *Исследования по русской и славянской этимологии*. Москва–Санкт-Петербург. Нестор-История.
- Геровъ, Н. 1895–1904. *Ръчникъ на българскый языкъ съ тлъкувание речи-ты на българскы и на русскы* 1–5. Пловдивъ. Съгласие.
- Горяевъ, Н. В. 1896. *Сравнительный этимологический словарь русского языка*. Тифлисъ. Типографія канц. главнонач. гр. ч. на Кавказъ.
- Даль, В. 1863–1866. *Толковый словарь живаго великорускаго языка* 1–4. Москва. Типографія Т. Рись.
- Даничић, Ђ. 1863–1864. *Рјечник из књижевних старина српских* 1–3. У Биограду, у Државној штампарији.
- ДРМЈ = *Дигитален речник намакедонскиот јазик*: <http://www.makedonski.info/> – 2019.06.25.
- Дьяченко, Г. М. 1899. *Полный церковно-славянский словарь (со внесениемъ въ него важнѣйшихъ древне-русскихъ словъ и выражений)*. Москва: Вильде.
- Золтан, А. 2014. *Interslavica: Исследования по межславянским языковым и культурным контактам*. Москва. Индрик.
- ЕСУМ = Мельничук, О. С. (ed.) 1982–2012. *Етимологічний словник української мови* 1–6. Київ. Наукова думка.
- ЭССЯ = Трубачев, О. Н. (később:) Журавлев, А. Ф., Варбот, Ж. Ж. (eds.) 1974–2018. *Этимологический словарь славянских языков. Общеславянский лексический фонд*. Вып. 1–41 (*a – *разьль(ъ)). Москва. Наука.